

19. Yüzyıl Azerbaycan Edebiyatı: Roman ve Hikâyenin İlk Örnekleri

Sedat Adıgüzel*

Adıgüzel, S., *Türk Folklor Araştırmaları/Turkish Folklore Research*. 2025-II/ Sayı/No. 371, ss.206-225. e-ISSN 3023-4670. DOI: 10.61620/tfa.86 <https://turkfolklorarastirmalari.com>

Öz

19. yüzyıl Azerbaycan tarihinde çok önemli olayların yaşandığı bir devredir. Özellikle 1828 yılından sonra Rus hakimiyetine giren kuzey Azerbaycan'da sadece siyasi olarak değil kültürel olarak da önemli değişimler yaşanmıştır. Bu dönemde sayıları hızla artan Rus okullarında eğitim gören Azerbaycanlı gençler Azerbaycan kültürünün ve edebiyatının gelişimine yön vermişlerdir. Azerbaycan'da aydınlar arasında yayılan maarifçilik anlayışının da ortaya çıkışı bu döneme rastlar. Toplumun ancak eğitim yolu ile düzeltilebileceğine inanan maarifçi aydınlar, bu doğrultuda önemli çalışmalara imza atmışlardır. Azerbaycan edebiyatında modernleşme süreci de maarifçi aydınlarla başlar. Roman ve hikâyenin ilk örnekleri bu aydınlar tarafından verilir. Abbasgulu Ağa Bakıhanov'un, Kitabı Esgeriyye; İsmail Bey Gutgaşanlı'nın, Reşid Bey ve Saadet Hanım; Mirza Fetali Ahundov'un, Aldanmış Kevakib; Mirza Abdurrahim Talibov'un, Kitab Yüklü Eşşek; Celil Memmedguluzade'nin Danabaş Kendinin Ehvalatları; Neriman Nerimanov'un, Bahadır ve Sona; Sultan Mecid Ganizade'nin Mektubat-ı Şeyda Bey Şirvani adlı eserleri Azerbaycan edebiyatında roman ve hikâye türünün ilk örnekleridir. Bu çalışmada dönemin özellikleri, ilk çalışmalar ve bunların genel özellikleri üzerinde duruldu.

Anahtar sözcükler: Azerbaycan edebiyatı, 19. yüzyıl, maarifçilik, roman, hikâye

* Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları, Güney-Batı (Oğuz) Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı/Atatürk University Faculty of Literature, Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures, South-Western (Oghuz) Turkish Dialects and Literatures Erzurum, Türkiye. sadiguzel@atauni.edu.tr. ORCID 0000-0002-3509-0240

19th Century Azerbaijani Literature: The First Examples of Novels and Short Stories

Abstract

The 19th century was a period when very important events took place in the history of Azerbaijan. Especially in northern Azerbaijan, which came under Russian rule after 1828, there were important changes not only politically but also culturally. During this period, the rapidly increasing number of Azerbaijani young people who were educated in Russian schools directed the development of Azerbaijani culture and literature. The emergence of the understanding of educationism, which spread among intellectuals in Azerbaijan, also coincides with this period. Educational intellectuals, who believed that society could only be corrected through education, undertook important works in this direction. The modernization process in Azerbaijani literature also began with educational intellectuals. The first examples of novels and stories were given by these intellectuals. Abbasgulu Agha Bakıhanov's *Kitap Esgeriyye*; Ismail Bey Gutgaşınılı's *Reşid Bey and Saadet Hanım*; Mirza Fətəli Ahundov's *Aldanmış Kevakib*; Mirza Abdurrahim Talibov's *Kitab Yüklü Eşşek*; Celil Memmedguluzade's *Danabaş Kendinin Ehvalatları*; Neriman Nerimanov's *Bahadır and Sona*; Sultan Mecid Ganizade's *Mektubat-ı Şeyda Bey Şirvani* are the first examples of the novel and story genre in Azerbaijani literature. In this study, the characteristics of the period, the first studies and their general characteristics were emphasized.

Keywords: Azerbaijani literature, 19th century, educationizm, novel, story

19. Yüzyıl ve Bu Yüzyılda Azerbaycan Edebiyatının Genel Özellikleri

Azerbaycan edebiyatının gelişiminde ve modernleşme sürecinde 19. yüzyıl çok önemli bir yer tutar. Bu yüzyılın taşıdığı kendine has karakteristik özellikleri vardır. Azerbaycan'ın 1800'lü yıllarda yaşadığı siyasi ve toplumsal olaylar edebiyatın biçimlenmesinde ve zenginleşmesinde esas amiller olmuşlardır. Sözlü ve klasik edebiyat gelenekleri oldukça güçlü olan Azerbaycan edebiyatının modernleşme süreci hem beslendiği kaynakların genişliği hem de yaşanan tarihi hadiselerin edebi süreç üzerindeki etkisi bakımından değerlendirilmelidir. Bu nedenle 19. yüzyıl, üzerinde önemle durulması gereken bir devredir. *“Çağdaş Azerbaycan nesrinin tarihi, Azerbaycan edebiyatının tezahürü, teşekkülü ve fevri faaliyete geçmesi, edebiyatın müstakil bir türü olarak gerçekleşmesi 19. asırla başlatılır.”* (Elişanoğlu, 1999, s. 7).

Bu yüzyılda sadece edebiyat sahasında değil kültür sahasının bütün alanlarında tarih, coğrafya, güzel sanatlar vb. sahalarda da önemli gelişmeler yaşanır. Azerbaycan matbuatının ve tiyatrosunun ilk örneklerine de bu yüzyılda rastlanır. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan ekonomik ve sosyolojik gelişmeler Azerbaycan'da Türk aydını profiline ilk öncülerinin de ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Özellikle Rus okullarında eğitim alan bazı gençlerin Rusya'yı ve Avrupa'yı yakından tanımaları neticesinde batılılaşma fikrinin bu dönemde aydınlar arasında yayıldığı dikkati çekmektedir 19. yüzyılın Aydınlar arasında batılılaşma ve ulusallaşma gibi düşünceler bu dönem Türk aydınının temel düşünce yapısını oluşturmuştur. Yine bu dönemde özellikle Fransız ihtilalinin de etkisi ile Azerbaycanlı aydınlar arasında milliyetçilik düşüncelerinin de yaygınlaştığı görülür. Birçok Azerbaycanlı aydın hem Rusya'da hem de Avrupa'da tanınmaya başlamış ve bu aydınların eserlerinin İngilizce, Almanca gibi batı dillerine çevrilerek neşredilmiştir.

"Rus istilasından sonra Rusça öğrenen ve bu dilin yardımı ile batı düşüncesi ile temasa geçen bu ilk aydınlar kuşağının üzerinde Fransız ihtilalinden sonra Avrupa'da çiğ gibi büyüyen Hürriyetçi düşüncelerin, ulus anlayışların, halkçı akımların ve Rusya'daki ilk ihtilalci girişim olan dekabrist söylemlerin büyük ölçüde tesiri vardır. Toplumun eğitilmesi, dini -siyasi cehalete son verilmesi, bu bir nevi ya kavrulmakta olan ilk aydın kuşağının öğretsin ana hattını teşkil eder." (Mehmetov, 2009, s. 510)

Bu düşünce yapısı dönemin ilk roman ve hikâye örneklerinde de yansımaları bulmuştur.

Modernleşme sürecinin bütün alanlarda ilk örneklerine rastladığımız 19. yüzyıl Azerbaycan kültür ve siyaset tarihinde en hareketli dönemlerden biri olarak yerini almıştır.

"Azerbaycan medeniyetinin inkişafında klasik şerg medeniyetinin, elece de Rus ve Avrupa medeniyetinin de mühüm rolü vardı. Yeni medeniyeti yaradanların çohu şergi yahşı bildikleri kimi Rus ve Avrupa medeniyetinin esasları ile de tanış olmağa başlamışdılar; bunların çoğu öz ana dilinden elave, Fars ve Rus dillerini bilirdi." (Vurgun, vd., 1960, s. 13)

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren açılmaya başlayan Rus okullarında yetişen gençler Azerbaycan maarifçiliğinin de öncüleri oldular. Maarifçiler olarak adlandırılan bu aydınlar özellikle 19. yüzyıl ve sonrasında Azerbaycan kültür tarihinin önemli isimleri oldular. Azerbaycan kültür ve medeniyet tarihinin en önemli simalarından biri olan Mirza Fetali Ahundov'un çabaları neticesinde "Gori Seminiriyası"nda Müslüman Şubesi

açılmış ve buradan Azerbaycan Kültür ve medeniyet tarihinde iz bırakmış önemli isimler mezun olmuşlardır. Bu isimler Azerbaycan kültür tarihinin önemli simaları olmalarının yanı sıra aynı zamanda Azerbaycan eğitim hayatında da önemli roller üstlenmişlerdir.

“Tiflis Müellimler Institutunu bitirmiş S. M. Ganizade Hebib bey Mahmudbeyov da bu maarifçiler destesine dahil idiler. Azerbaycanda ilk Rus-Tatar mekteblerini açan, yeni dersliklerin yazılmasında büyük iş gören bu ziyalılar o dövrün gabagcıl pedağoji nezeriyyelerine hevesle yiyelenirdiler.” (Vurgun, vd., 1960, s. 128)

Azerbaycan’da yeni usul okulların açılması da bu döneme rastlar. Usul-ı Cedid adı verilen bu okullarda Azerbaycanlı gençler modern anlamda eğitim almaya başladılar. Bu gençler, Azerbaycan kültür ve edebiyatının modernleşmesinde önemli rol oynadılar.

Azerbaycan edebiyatının modernleşme sürecinin bütün gelişimini 19. yüzyılda yaşanan siyasi olaylara bağlamak doğru değildir çünkü bu döneme kadar tam manasıyla modern anlamda olmasa da Azerbaycan nesrinin temelleri atılmaya başlamıştı. Özellikle klasik edebiyat gelenekleri çerçevesinde oluşan nesir örneklerinin modern nesir için de birer örnek oluşturduğu bu dönem eserleri incelendiğinde dikkati çekmektedir.

19. yüzyıl Azerbaycan edebiyatında modernleşme sürecinin en hızlı yaşandığı devredir. Bütün türlerde ilk örneklerin ortaya çıkışı bu devreye rastlamaktadır. Azerbaycan çıkarılan ilk Türkçe gazete olan *Ekinçi* gazetesi ve sadece Azerbaycan’da değil Türk-İslam dünyasının ilk tiyatro örnekleri olarak kabul edilen Ahundov’un komedileri bu dönemde yaşanan önemli gelişmelerdir.

19. Yüzyılda Azerbaycan Edebiyatında Hikâye ve Romanının İlk Örnekleri

19. yüzyılda edebiyatın önde gelen isimlerinden biri Abbaskulu Ağa Bakıhanov’dur. Azerbaycan maarifçilik hareketinin de ilk temsilcilerinden biri olarak 1832 yılında Azerbaycan’da özel okul açmaya teşebbüs etmiş fakat bu teşebbüsünden bir netice alamamıştır. Azerbaycan kültür tarihinin önemli bir siması olan Bakıhanov, şiirlerinin yanı sıra felsefi, ahlaki ve astronomi ile ilgili eserleri ile de devrinin ileri gelen aydınları arasında yerini almıştır. Bakıhanov’un, *Riyazü’l-Kuds* adlı eserinde bütün Türk

edebiyatlarının ortak edebi miraslarından biri olan Fuzuli'nin nesir eserlerinin etkisi çok belirgindir. Klasik edebiyatta nesrin temellerinin Fuzuli ile atıldığını hesaba kattığımızda bu etkinin varlığı ve Azerbaycan modern nesrinin bu geçmişten istifade ettiğini söylemek mümkündür. Konu ve üslup benzerliği bu geleneğin bir devamı olduğunun göstergesidir. *Riyazü'l-Kuds*, 1820 yılında kaleme alınmıştır. Azerbaycan edebiyatının modernleşme sürecinde önemli bir dönüm noktası olan 1828 yılından önce böyle bir eserin varlığı, Azerbaycan edebi nesrinin tarihi gelişimi bakımından oldukça kıymetlidir.

Azerbaycan edebiyatında realizmin ilk temsilcilerinden biri olarak kabul edilen Bakıhanov, Azerbaycan edebiyatında modern hikâyeciliğin de ilk örneklerinden birini kaleme almıştır. Abbaskulu Ağa Bakıhanov'un Azerbaycan hikâyeciliğinin gelişimine çok büyük hizmetleri olmuştur. Azerbaycan hikâyeciliğinin 19. yüzyıldaki gelişim sürecinde Bakıhanov'un, *Kitab-ı Esgeriyye* adlı eseri özel bir yere sahiptir. İki gencin aşk maceralarını ve kavuşma hikâyelerini konu alan bu eser, 1833 yılında tamamlanmıştır. *Kitab-ı Esgeriyye*, konu ve şekil bakımından modern hikâyeciliğe geçiş ile klasik hikâye tarzı arasında bir konumdadır.

"*Kitab-ı Esgeriyye* garışığ olarak nesr ve nezmle yazılmışdır. Eserdeki esas sergüzeşt nesrle tesvir edilmişdir. Nesrin içerisinde sepelenmiş halde verilen nezm ise esas gehramanların seciyyelerini, ruhi hallarının ışığılandırılmasında kömekçi rol oynayıır." (Vurgun, vd., 1960, s. 80)

Halk hikâyesi formunu hatırlatan nazım ve nesir karışık olarak yazılmış olan bu eser, döneminin dil özelliklerini ve toplumsal olaylarını yansıtmaları bakımından da dikkat çekicidir.

"Mezkur olan aşığı-sadığı- suhtecan ve meztur olan derdmendi-müstemendi-hali perişanın telhisi-beyani-hali ve izhari-sülukı- möhneti melali oldur ki, Guba şehrinde Azhengerzade Esger adlı bir cavani-növresü şirin şemali-dilfirib olub ki, hüsnü beyani megelde ve sebahati-surette camalda edimül-misal idi.

Bir çeşmi siyahü afeti-dil,
Bir gameti serv, çöhre Gülnar,
Bir kec külehi ki, zülfü kakil,
Boynuna salıb misali-zünnar.
Her lehze gıya bahanda çeşmi..." (Esgerli, 2006, s. 38)

Azerbaycan hikâyeciliğinin ilk örneklerinden biri olarak kabul edilen *Kitab-ı Esgeriyye* dil hususiyetleri bakımından da dikkat çekici özelliklere sahiptir. Özellikle Farsçanın bu dönemdeki etkisi eserin dilinde kendini çok açık bir şekilde hissettirir. Hikâye ne tam anlamıyla Türkçe ne de Farsçadır fakat hikâyenin nazım kısımlarının tamamına yakınında Farsça unsurların daha fazla ağırlık kazandığı görülmektedir.

“Bir dilarami-cahan seyreti-hur,
Afitabi-feleki-hüsnü sürur.
Dilberi-mehveşi-şirinherekat,
Büti-siminbeden hur süfat,
Geddi bir servi-revan, mayeyi-naz.
Ki, bülend ondan olur payeyi-naz.
Veh ne gamet, ne giyamet, ne fizun!”

(Esgerli, 2006, s. 39)

Kitab-ı Esgeriyye, iki âşğın birbirlerine kavuştukları mutlu sonla biten bir eserdir. Azerbaycan edebiyatında hikâye üzerine araştırma yapanların büyük bir çoğunluğu bu dönem hikâyelerinin mutlu sonla bitmelerini genellikle yazarların maarifçilik anlayışına bağlı olarak yorumlasalar da bu durumun Türk halk hikâyeciliği geleneği ile de alâkalı bir durum olduğunu göz ardı etmemek gerekir.

19. yüzyılda Azerbaycan edebiyatında hikâyeciliğin temelini atan isimlerden biri de İsmail Bey Gutgaşınılı’dır. 1809-1861 yılları arasında yaşayan yazar, modern anlamda Rus okullarında eğitim alan Azerbaycanlı aydınlardan biridir. Rusça ve Fransızca’yı mükemmel denebilecek seviyede bilmektedir. *Reşid Bey ve Saadet Hanım* adlı hikâyesi ile Azerbaycan edebiyatında ilk hikâye yazarlarından biri olarak kabul edilir. 1835 yılında Fransızca olarak kaleme alınan bu eser, ilk neşredilişinin üzerinden yaklaşık bir asır sonra Azerbaycan Türkçesi ile yayınlanmıştır.

Azerbaycan edebiyatının ilk hikâyelerinin karakteristik bir mevzusu olan aşk, bu hikâyede de temel konudur. Reşid ve Saadet adlarındaki gençlerin aşkları üzerinden eserin yazıldığı dönemin en önemli toplumsal problemleri olarak görülen evlilik, kadın hakları ve toplumda sosyal sınıfların varlığı ve ilişkisi üzerine kurulan yan anlatılarla da zenginleştirilmiş bir eserdir. Hikâyede Reşid Bey’in tasviri, onun toplumun eskimiş kurallarına karşı çıkan ve zorbalık yerine işlerini akıl yoluyla halleden bir genç olarak yapılır. Bu genç profili o dönem aydınlarının hemen hemen tamamında arzulanan örnek

birey olarak dönemin özelliği olarak kendini gösterir. Aynı şekilde Saadet Hanım'ın da tanımadığı ve sevmediği bir gençle ailesi tarafından zorla evlendirilmek istemesine karşı çıkması, ömür boyu anne ve babasıyla yaşamayı böyle bir evliliğe tercih etmesi ve bu düşüncelerini büyük bir cesaretle dile getirmesi de dönem aydınlarının arzulanan gençlik özleminin hikâyeye yansımalarıdır.

“Ah, ezizim Şamah! Bütün dünya Reşid Beyin terifini söyler, men o gözellikte ve goçağlıgda bir gardaşım, ua bir sevgilim olmasını ne geder arzu ederdim. Men onu da düşünürüm ki, bu yahin zamanda. Ben öz necabeti ve servetile meğrur olan Esger Ağanın arvadı olmalıyam. Men onun hasiyetine beled değılem, belke o meni heç sevmir. Ah! Ele bir uşağa ere getmekdense, men daim anamın ve senin yanında yaşamağı ne geder hoş bir seadet hesab ederdim.” (Esgerli, 2006, s. 58)

Hikâyede ele alınan konular ve insan ilişkileri, eserin yazıldığı dönem itibarıyla toplumun geçirmekte olduğu değişiklik hakkında fikirler vermektedir. Bu dönem de özellikle de 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden sonra yazılan eserlerde Rusya ve Avrupa'nın fikir ve yaşam dünyasının Azerbaycan edebi dünyasının fikri yapısının temellenmesinde çok etkili olduğu aşikardır. *Reşid Bey ve Saadet Hanım* hikâyesi de *Kitabı-Esgeriyye*'de olduğu gibi mutlu sonla biten, aşk macerası yaşayan iki aşığın emellerine ulaşip birbirlerine kavuşmaları ile sonlanır. Her iki hikâyede de yazarların maarifçi dünya görüşünün bir neticesi olarak toplumu düzeltmek, eğitmek ve kendi düşüncelerine göre yanlış olduklarına inandıkları inanç ve geleneklerden insanları kurtarmak için kendi düşüncelerinin toplumun yanlış düşünceleri üzerinde galibiyeti şeklinde yansıtmaktadırlar.

“İki sevgilinin hoşbeht olmasına ümid etmeliyiz. Oar, öz megsedlerine çatıb beraber yaşadıklarını gördükde, keçirdikleri ezabları hatırlayır ve bu hetireden büyük bir hezz alırdılar. Tutu hanım yeznesinin evinde gızının ne derce de şad ve hoşbeht yaşamasını görüb özü de hoşbeht olurdu. Ezizin rütbesi artmışdı, o, Şamaha evlenmişdi. Her gün ağalarına dua edirdi. Reşid beyin atası öz oğlunun hoşbehtliyiye çoh şad olarak, mahalı idare etmeyi ona tapşırdı.” (Esgerli, 2006, s. 73)

İsmail Bey Gutgaşını, *Reşid Bey ve Saadet Hanım*'da kadının sosyal hayattan tecrit edilmesini ve onun toplumdan hukuktan uzak tutulmasını eleştirir. Bu eleştirilerin merkezinde de dönemin maarifçi anlayışının etkileri yatmaktadır.

19. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının gelişiminde Mirza Fetali Ahundov'un ayrı bir yeri olduğunu kaydetmek gerekir. Azerbaycan edebiyatında meydana gelen değişim ve gelişimin en önemli şahsı Ahundov'dur. Bazı kaynaklar 19. yüzyılı Ahundov yüzyılı olarak adlandırırlar. "Azerbaycan edebiyatı tarihinde XIX. Esr geniş menada M. F. Ahundov esri adlana biler. Seleflerinin arzu ve emelleri onun yaradıcılığında inkişaf etdirildiği kimi, helefi olan yazıcılar silsilesi de onun mefkûre ve edebi bayrağı altında toplanmışlardır" (Vurgun vd., 1960, s. 185). Ahundov, sadece 19. asrın değil bütün Azerbaycan edebiyatında modernleşmenin sembol ismidir. Bu nedenle hemen hemen bütün araştırmacıların ortak görüşü onun modern Azerbaycan edebiyatının kurucusu olduğu yönündedir. Yalnızca yazdığı hikâye ve tiyatrolarla değil fikirleri ve çalışmaları ile de devrinin en önemli maarifçi aydınlarından biri olmuştur.

"Ahundzade, ansiklopedik bir şahsiyettir. Devrinin birçok meseleleri hakkında fikirlerini söylemiş, tenkit etmiş, bazen de çözüm yolları tavsiyesinde bulunmuştur. Kaleme aldığı eserler mevzu bakımından da çeşitlilik gösterir: tarih, coğrafya, din, felsefe, akli ilimler vs. hakkında birçok yazısı, incelemesi, makalesi vardır." (Akpınar, 1994, s. 54)

Türk-İslam dünyasının ilk tiyatro yazarı olan Mirza Fetali Ahundov'un 1857 yılında kaleme aldığı *Aldanmış Kevakib*, Azerbaycan edebiyatında uzun hikâyenin ilk modern örneğidir. "Mehz 'Aldanmış Kevakib' özünden evvelki nesr nümünelerinden tamamiye fergli teze bedii deyer, estetik meziyyet kes bedir ve bütünlükde Azerbaycan nesri özünde Gerb kontekstini de ehtiva eden orijinal bedii tefekkür hadisesine çevrilir" (Esgerli, 2006, s. 12).

Aldanmış Kevakib, devrinin sosyal ve siyasi olaylarını ele alan tarihi konulu ilk eserdir. Bütün maarifçilerde olduğu gibi Mirza Fetali Ahundov da bütün eserlerinde sosyal içerikli mevzuları ön plana çıkarmıştır. *Aldanmış Kevakib*, Şah Abbas devrinde yaşanan olaylar üzerinden toplumu aydınlatacak mesajlar verme çabası içerisindedir. Hikâyede Şah Abbas, kabiliyetsiz ve zalim bir padişahdır. Etrafında iş bilmez ve dalkavuk insanları toplamıştır. Onlar da Şah Abbas gibi kabiliyetsiz kişilerdir. Bu nedenle bulundukları makamları korumak için kendi menfaatlerine fakat halkın ve toplumun zararına olabilecek her şeyi yaparlar. Bu özellikleri ile halka büyük zarar vermelerine rağmen şahın nazarında değerleri artmaktadır. Mirza Fetali Ahundov'un siyasi ve toplumsal eleştiri tarzını *Aldanmış Kevakib*'in konu ve eleştirel unsurlarında görürüz. Bu üslup biraz da Molla Nasreddin tarzı bir hiciv şeklidir. Şah Abbas'ın

komutanı Zaman'ın, Osmanlı-İran savaşında, Osmanlı askerlerinin önünü kesmek, ordunun ilerleyişini durdurmak için yaptıkları kendi halkını perişan etmiş ve kendi topraklarına zarar vermiştir. Zaman Han, şahın huzurunda Osmanlı ordusunun Tebriz'e girmesine rağmen orada üç günden fazla kalmamasıyla övünmektedir.

“Meselen bundan on il egdem ki, taifayi-Osmaniyye Bekir Paşa Demirçioğlunun seresgerliyi ile yetmiş bin nefere gerib haki-İrane hücum getirmeye müsemmem olmuşdular: Gibleyi- alemin pederi-büzüğüvarı İran goşunun serdarlığını mene bağüzar etdi. Egerçi bizim goşunumuz da hesab ve ededde taifeyi-Osmaniyyeden kem deyildi, nehayet, benim heyfim geldi ki firgeyi- naciyenin goşununun güruhi-zallenin mügabılinda telefe verdim. Ona binaen emrettim ki, Osmaniyye serhedinden ta nehayeti-mülki Azerbaycan tamam dehaginın ziraetini harab etsinler ve çarpalarını govub getirsinler...” (Ahundov, 1987, s. 171)

Aldanmış Kevakib, Azerbaycan edebiyatında modern hikâyenin ilk örnekleri olan *Kitabı- Esgeriyye ve Reşid Bey ve Saadet Hanım*'dan konu, üslup ve dil bakımından farklılaşır. Bu nedenle Azerbaycan edebiyatında değişimin ve yenileşmenin sembol eserlerinden biri olarak kabul edilir. Özellikle konu bakımından sadece toplumun, halkın geri kalmışlığı gibi konular ele alınmaz, siyasi olarak da devrin eleştirel bir gözle değerlendirildiğini görmekteyiz. Yönetici zümre ve halkın her bakımdan mukayese edildiği bir anlatım ve kurgu söz konusudur.

Aldanmış Kevakib'in konusu kısaca şöyledir: Şahın, müneccimbaşının kehaneti ile yıldızların nevruzdan on beş gün sonra çarpışacağı ve bu çarpışmadan Şah Abbas'ın zarar göreceğini söylemesi üzerine, şahın etrafındakiler onun bu tehlikeden kurtulması için onun yerine Yusuf Sarraç adında halktan birini geçici olarak getirmeyi kararlaştırırlar ve Yusuf Sarraç'ı tahta çıkarırlar. Şah Abbas'ın zalim, sadece kendini ve çevresini düşünen, halkının menfaatini düşünmeyen adaletsiz ve ferasetten uzak idare anlayışına karşılık, Yusuf Sarraç'ın kısa süreliğine yaptığı idarecilik döneminde halka huzur ve refah getirir. Uyguladığı adil yönetimle herkesin sevgisini kazanır.

Hikâyede, Ahundov dönemindeki yönetim anlayışına yönelik mesajlar da verilmiştir. Bu nedenle Yusuf Sarraç karakterinin de Ahundov'un düşünce dünyası bakımından önemli bir anlam taşıdığı görülmektedir. Çünkü Yusuf Sarraç'ın yaşam hikâyesi, Ahundov'a dair bazı hususiyetleri taşımaktadır.

“Ağıllı, uzaggören ve edaletli şah olan, Yusif Serrac dindar ve mömin bir kendli ailesinde böyümüştür. Uşağlığında atası onu ruhani etmek istemiş, bu göre Gezvin şehrinde mektebe goyub ohutdurmuşdur. Yusif Serrac, Gezvinde mektebi gurtardıktan sonra İsfehanda ve Kerbelada tehsil alıb dini elmleri

öyrenmiş, lakin ruhanilerin ekseriyetinin kelekbaz olduğunu görüb 'özünü onların zümresinde dehil etmek' fikrinden uzaklaşmışdır." (Esgerli, 2006, s. 14)

Hikâyenin sonunda Şah Abbas, adamları tarafından tekrar tahta çıkarılır. Böylece halkın yaşadığı kısa süreli refah ve adaletli hayat son bulur. Halk kavuştuğu nimetin değerini bilmez ve saray ahalisinin oyununa gelerek Yusuf Sarraç'ı tahtan indirir.

"Şah Abbas cebbarlığının edna elameti bu idi ki, bir oğlunu öldürdü, ikincisinin dehi gözünü çıhartdı. Dehi oğlu yoh idi, nevesi ona varis oldu. Amma kevakibi de gınamag (yeri) yohdur. Şah Abbas'ın indi-şehsine nisbeten kevakibin bir edaveti yoh idi..." (Ahundov, 1987, s. 192)

Aldanmış Kevakib dil ve üslup özellikleri bakımından devrinin hususiyetlerini taşır. Özellikle dil bakımından tamamen Arapça ve Farsça olmasa da bu dillere ait kelime ve tamlamalarla yüklü süslü ve ağır bir dili vardır. Eserde kullanılan tasvirler ve diyalog tekniğinin kullanımı bakımından da modern hikâyenin yapısal özelliklerinin başarıyla uygulandığı görülmektedir. Azerbaycan edebiyat tarihinde çok önemli bir yere sahip olan Ahundov, sadece tiyatroları ile değil hikâyeciliği ile de ekol olmayı başarmış kendinden sonra gelenlere örnek eserler bırakmıştır. *Aldanmış Kevakib*, birçok Azerbaycanlı yazar için özellikle üslup bakımından öncü bir eser olmuştur.

19. asır, Azerbaycan edebiyatında modern anlamda birçok yazar ve eserle temsil edilen bir devre olarak yerini almıştır. Özellikle bu yüzyılın ikinci yarısından sonra eser veren birçok yazarın Azerbaycan edebiyatının klasikleri olarak kabul edilecek seviyede eserler ortaya koyduklarını görmekteyiz. Birçok araştırmacı tarafından Azerbaycan edebiyatının ilk roman örneklerinden biri olarak da kabul edilen Mirza Abdurrahim Talibov'un, *Kitab Yüklü Eşşek* adlı eseri bu dönemin en başarılı eserlerindendir. Azerbaycan edebiyatında maarifçilik düşüncesinin temsilcilerinden biri olan Talibov, 1834 yılında Tebriz'de dünyaya gelmiş, birçok önemli esere imzasını atmış, ömrünü Azerbaycan Türklüğüne adanmış bir aydındır. *Kitab Yüklü Eşşek*, adlı eseri de maarifçi fikirlerinin hikâyeleştirilerek okura sunulduğu fabl türündeki eserlerde olduğu gibi ana karakteri Çoşşa adında bir eşek olan hem roman hem de uzun hikâye özellikleri taşıyan bir eserdir.

Kitab Yüklü Eşşek, üzerine Azerbaycan edebiyatında birçok tartışma mevcuttur. Bu eserin orijinali Fransız edebiyatına ait başka bir eserden adaptasyon olduğu üzerinde birçok görüş ortaya atılmıştır.

“Ebdürrehim bey Talıbovun ‘Kitab Yüklü Eşşek’ eserini Sovet dövrünün tedgigatçıları Azərbaycan edebiyatında yazılan ilk romanlardan biri kimi değerlendirirdilər. Lakin müstəgillik gəzənəndən sonra tedgigat imkanlarının genişləməsi nəticəsində dünya edebiyatı, edebiyatşünaslığı haqqında geniş bilgiler əldə edildi. Bu bilgilərə yiyələnəndən sonra bəzi əsərlərin tedgigatı ilə fərgli məqamlar ortaya çıxdı. Bunlardan biri də Ebdürrehim bəy Talıbovun ‘Kitab Yüklü Eşşek’ əsəridir. Tedgigatçı Təhire Həsəbzadənin araşdırmalarında təgdim etdiyi delillər maraqlıdır: Kitab Yüklü Eşşek əsərinin əslə Fransız yazıçısı Pol de Koka məhsusdur...” (Talıbov, 2024, s. 8)

Eser üzerine yapılan bu tartışmalar bu əsərin Azərbaycan edebiyatında dəğəri üzerine hərhangi bir olumsuz kaniyə səbəp olmaz çünkü *Kitab Yüklü Eşşek* yazıldığı dönməin Azərbaycan kùltürünə və toplumsal olaylarına dair birçok unsuru çok güzel işləmiş və bu olaylara ışık tutmuştur. Bir eşəğin gözüyle toplumsal və siyasi problemlər toplumu aydınlatmak, halkı eğitmək və uyandırmak için kullanılmıştır. Romanda Coşşa halkın bilge aklının sembolüdür. İyilikləri, güzəllikləri və doğruyu göstərmənin uğraşı içərisindədir. On səkkiz bölümdən oluşan əsərin hər bölümü ayrı bir hikâyeye ayrılmış və hər bölümde Coşşa’nın yaşadığı farklı bir olay anlatılarak, bu olaylardan çıkarılması gərəkən dərslərin nə olduğu öğretici bir tarzda verilmiştir. “*İnsan güman edir ki, eşrefi-mehlumatdır, onun bildiyini başqaları bilmirlər. Ey loğva insan, bil və aqah ol ki, sənin bildiklərinə biz də bilirik, bizim bildiklərimizi isə sən bilmirsən!*” (Talıbov, 2024, s. 20).

Azərbaycan edebiyatında uzun hikâyə türünün ilk örneklerinden biri də Celil Memmeguluzadə’nin 1894 yılında kaleme aldığı *Danabaş Kendinin Ehvalatları* adlı əsəridir. Celil Memmedguluzadə, Azərbaycan edebiyatında birçok türdə əsər vermiş özellikle de hikâyə və mizahi edebiyat alanlarında devrinin önəmli isimlerinden biri olmuştur. 1860-1932 yılları arasında yaşayan yazar, 1906 yılında Ömer Faig Nəmənzadə ilə birlikdə çıkardıkları Azərbaycan edebiyatının ilk karikatürlü mizah dergisi olan Molla Nəsrəddin ilə Azərbaycan basın tarihinin də önəmli isimləri arasındaki yerini almıştır. Devrinin öndə gələn aydınlarının hənən hənən hepsini ətrafında toplayan bu dergi Azərbaycan edebiyatında bir ekole də adını vermiştir. Molla Nəsrəddincilər olaraq adlandırılan yazarlar və şairlər aynı zamanda devirlerinin də öndə gələn maarifçi aydınlarıdır.

Celil Memmedguluzadə, yazdığı hikâyə, piyəs və makələlərində devrinin sosyal və siyasi problemlərini, Azərbaycan Türklerinin yaşadıkları sıkıntıları, daha sonraları dergisinde də yer verdiği birçok karmaşık durumu realist bir tarzda mizahi bir üslupla

kaleme almıştır. Eserleri dönemlerinin en çok beğenilen eserleri olmuşlar ve birçok araştırmacı tarafından Azerbaycan edebiyatının klasikleri arasında gösterilmişlerdir.

Danabaş Kendinin Ehvalatları, Celil Memmedguluzade'nin ilk nesir eseridir. Üslup bakımından Azerbaycan edebiyatı için büyük yenilikler taşır. Sade ve yalın üslup, basit tasvirler ve diyalog tekniğini kullanımı bakımından teknik açıdan önemli bir eserdir. Celil Memmedguluzade'nin ilk sayısını 1906'da çıkardığı Molla Nasrettin dergisinin ve bu derginin savunduğu değerlerin ilk işaretlerini *Danabaş Kendinin Ehvalatları*'nda görürüz. “*Celil Memmedguluzade hermişe mövzularını müasir heyatdan ve ictimai mübarizelerden, halg meişetinden alırdı. Böyük bir heyat ve hegigat hissine, derin müşahideye malik olan edib halgının yaşayışını, psiholojiyasını çoh güzel bilirdi*” (Vurgun, vd., 1960, s. 565).

19. yüzyıl Azerbaycan köy yaşamı ve bu yaşamdaki zorluklar eserde konu olarak işlenir. Güçlü-zayıf, adalet-adaletsizlik, zorbalık ve kadının toplum içindeki konumu gibi konular hikâyenin temelini teşkil etmektedir. Eserin kahramanlarından biri olan Zeynep'in şahsında ve yaşadığı olaylarda hukuksuzluğun ve güçlü-zayıf ilişkisinin toplumda geldiği boyut gözler önüne serilir. Hikâyede toplum en önemli meselesinin, ellerine geçirdikleri en küçük makamı bile çevresindeki insanlara zulmetmek için fırsat bilen Hudayar Bey gibi adamaların çevrelerine verdikleri zarar olduğu özellikle vurgulanır. Hudayar Bey, kendi köylülerine zulmedip onlara hayatı yaşanmaz hale getirirken, kendisinden üst makamlardaki insanların karşısında ise her türlü alçaklık ve rezilliği gönül rızası ile kabullenen bir tiptir. Kendisine yapılan hakaretleri kabullenen zayıf bir kişiliktir. Yazar, Hudayar karakteri ile toplumun kötü insanlardan çektiği sıkıntıları ve onların topluma verdikleri zararları göstermeye çalışır. Bununla birlikte Hudayar Bey'in karşısına onun karakterinin tam zıddı olarak Mehemed Hesen tipi çıkarılır. Hudayar ne kadar kötülüğün, zalimliğin temsilcisi ise Mehemed Hesen de o kadar saflığın, helal kazancın ve adaletin sembolüdür. Onun en büyük arzusu Kerbala'yı ziyaret etmektir. Hudayar Bey'in sebep olduğu olaylardan dolayı bu arzusunu gerçekleştiremez. Bu olayın hikâyede detaylı bir şekilde yer alması anlatının mesajı ile doğrudan ilgilidir. Güçlü ve zayıf arasındaki adaletsizliği ve toplumun buna duyarsızlığını gözler önüne serer. Olayın sonunda geç gelen adaletin de bir anlamı kalmaz.

Hudayar Bey'in Zeynep'in dul kaldıktan sonra onunla evlenme arzusuna kapılması, ölmüş kocasından Zeynep'e kalan malı ele geçirmek içindir. Bu evlilik için akla gelmez hilelere başvurur. Zeynep bu evlilikten sonra çok büyük sıkıntılar yaşar fakat Hudayar Bey ve onun gibiler devranlarını sürmeye devam etmektedirler. "Hudayar bey iki sebebden ötrü Zeynebi boşamadı ve boşamazdı. Heyr, boşamazdı. Hudayar bey çoh ağıllıdı. Evvela ondan ötrü boşamazdı ki, hele Zeynebi vahtı lap geçmemişdi ki, Hudayar Bey ondan el üze idi. Eger Zeynebi Hudayar beye bir tike mehebbeti olaydı, Hudayar bey onu evinden kenar elemezdi..." (Memmedguluzade, 2009, s. 122).

Danabaş Kendinin Ehvalatları, Azerbaycan edebiyatının daha önce bahsi geçen ilk hikâye ve romanlarından daha sade bir dille yazılmıştır. Celil Memmedguluzade'nin eserlerindeki edebi üslubun özelliklerinden biri olan mizahi söylem ve Azerbaycan Türkçesini en doğal şekliyle kullanma bu eserde de açıkça kendini göstermektedir. Eserdeki anlatım üslubunda yazar, halk hikâyesi anlatıcısı tavrını sergiler. Modern hikâye tarzının ve anlatım biçimlerinin yeni yeni yerleşmeye başladığı ilk dönem anlatılarında anlatıcının, bu şekilde klasik hikâye ile modern hikâye arasında bir geçiş süreci yaşadığı dikkati çekmektedir. *Danabaş Kendinin Ehvalatları* hikâyesinin girişinde "Bir Yüngülvari Mügeddime" başlığıyla yer alan bölümde anlatıcıların kendilerini tanıtmaları ve olaylar hakkında bilgiler vermeleri böyle bir geçiş sürecinin neticesidir.

"Menim adım Helil ve yoldaşımın adı Sadıgıdı. Her ikimizde Danabaş kendinde anadan olmuşug. Men özüm anadan olmuşam düz otuz il bundan ireli: yeni benim otuz yaşım var. Yoldaşım Sadıg da, men deyirem, ancag men sinde olar. Amma ben ondan biraz cavan görükürem..." (Memmedguluzade, 2009, s. 40).

Celil Memmedguluzade, bu hikâyede tasvir diyalogdan geniş bir şekilde istifade etmiştir. Bu durum hikâyeyi modern anlatım tarzına daha da yaklaştırmaktadır.

Azerbaycan edebiyatında 19. yüzyılın nesir alanındaki önemli eserlerinden bir diğeri Neriman Nerimanov'un ilk bölümünü 1896 yılında kaleme aldığı *Bahadır ve Sona* adlı romanıdır.

"İngilaba gederki Azerbaycan bedii nesri esasen küçük hecmli, derin mezmunlu ictimai yaraları teşbih eden, ohucunu eylendirmeye, meşğul etmeye yoh, düşündürmeye, gayğı çekmeye çağırın tutarlı, tesirli eserlerden ibaret olmuşdur. Bu yaradıcılık yolu ile gedenlerden biri de N. Nerimanov idi." (Vurgun, vd., 1960, s. 727)

Bahadır ve Sona birçok araştırmacı tarafından Azerbaycan edebiyatının ilk roman örneklerinden biri olarak gösterilir. Tehran Elişanoğlu ise *Bahadır ve Sona*'yı 'balaca roman' olarak tanımlar (Elişanoğlu, 1999, s. 23). Eserin konusu bu dönem hikâye ve romanlarının birçoğunda ortak özellik olarak gördüğümüz gibi klasik halk hikâyeciliğinin konularını anımsatmaktadır. Bu eser sanki Kerem ile Aslı halk hikâyesinin modern anlatıya dönüşmüş şekli gibidir. Romanın baş karakterlerinden biri olan Bahadır, iyi bir eğitim almış, vatanperver, milletini seven ve milletin ilerlemesi için gayret eden Azerbaycan Türkü bir gençtir. Sona ise iyi eğitilmiş, güzel bir Ermeni kızıdır. Varlıklı bir ailenin kızı olan Sona, Bahadır gibi milletini seven bir gençtir. Eser, bu iki genç arasındaki aşkın hikâyesidir.

Dönemin bütün yazarlarının ortak olarak eserlerinde işledikleri Azerbaycan Türklerinin geri kalmışlığı, din adamlarının yanlış tavırları, ana dilin önemi ve kadın hakları gibi konular *Bahadır ve Sona*'da da ana temayı oluşturmaktadır.

"-Ezizim Sona hanım! Dehi nece dalda galmasın bu millet ki, dünya elmlerinden kaçag düşübdür? Ve elmsiz millet gabağa gedermi? Getdi Zor dünyası!..

-Hagg buyurursunuz, amma bu barede gerekdir sizin ruhaniler çalışalar, çünkü halg onlara inanır.

-Beli, doğru buyurursunuz, halg ancag mollalara inanır, yeni molla ne dese halg ona emel edir. İslamın ve milletin evini yıhan bu deyilmi? Müselman filozoflardan bir deyir: 'Mehemmed peygamber hazırda öz milletine nezer etse, yeğın goyduğu dini tanımaz.'" (Nerimanov, 2022, ss. 17-18)

Roman, Bahadır'ın millet, din, medeniyet, kadın ve dil gibi konulardaki düşünceleri ile maarifçi fikir dünyasının manifestosu gibidir. *Bahadır ve Sona*'da anlatı kahramanları üzerinden Azerbaycan Türkleri ile Ermenilerin mukayesesinde proleter bir ortak halk fikrinin de tezini görmek mümkündür. Bu fikirler romanın ikinci bölümünün sonunda yer alan Sona ile babasının konuşmalarında daha belirgin bir şekilde ortaya çıkar.

"-Yoh gızım, ele deyil. Her halda, biz bir milletin hissesi hesab olunurug. Bu millete dair müeyyen bir yol ve ya bir adet var. Biz haman adetlere bereks hareket ederikse, bize ayrı nezerle baharlar. Bizi camaatımız özünden hesab etmez. Sen milletini sevirsən, onun uğruna can goymağa hazırsan, razı olarsanmı haman millet seni özünden kenar etsin." (Nerimanov, 2022, s. 69)

Bahadır ve Sona'da âşıklar kavuşamazlar. Bahadır, Sona'nın bütün fikirlerini kabul edip, onunla evlenmek için Petersburg'a gitmesine rağmen intihar eder. Sona da delirir ve akıl hastanesine yatırılır. Eser sonu itibari ile de halk hikâyesine yaklaşırsa da

üslup ve dil özellikleri bakımından modern tahkiye usulünün Azerbaycan edebiyatındaki ilk ve güzel örneklerinden biridir.

Bahadır ve Sona, oldukça sade ve konuşma diline yakın bir Azerbaycan Türkçesi ile yazılmıştır. Dilin sade olması gerektiği fikri eser içerisinde de Bahadır tarafından ifade edilir.

“Bes bele, -Bahadır fikre gedib dedi- Gör bir, sen özün Türk gızı olasan, öz dilini beyenmeyesen! Öz Türk övreti olasan, iyirmi il bundan mügeddem sade Türk külfetinden çıhasan, indi... Türk kızları ancag efsere getmekden veya fireng dilini bilmekden öteri ve öz dilini, milletini düşmen tutmagdan öteri medeniyyetin dalınca gedirlerse, heç getmeseler yahşıdır” (Nerimanov, 2022, s. 45).

İki bölümden oluşan *Bahadır ve Sona'nın* ilk bölümü 1896 ikinci bölümü ise 1899 yılında neşredilmiştir. Azerbaycan edebiyatında modern türlerin gelişmesi bakımından gelinen noktayı göstermesi açısından dikkate değer bir çalışmadır. Olay örgüsü, bakış açısı ve kullanılan anlatım teknikleri bakımından roman türüne bu dönemdeki en yakın eserin *Bahadır ve Sona* olduğunu söyleyebiliriz. Kahraman ve mekân tasvirleri, romanda kullanılan mektup tekniği ve diyalogların anlatım akıcılığına sağladığı katkı dikkate alındığında Nerimanov'un devrinin edebiyatlarını ve edebi anlayışların yakından takip ettiği açıkça hissedilir.

“Novruz otuz yaşında, gödekboy, canlı oğlan idi. Üzünde göze sataşan bir eybi yoh idi. Ancag üzünün çopuru, gözlerinin pişik gözüne benzemeyi, burnunun nehayetde büyük deşikleri, gulaglarının goz yarpağı tek sallanmağı insanın nezerini bir az meşğul edirdi” (Nerimanov, 2022:, s. 31)

19. yüzyılın nesir alanındaki önemli eserlerinden biri de Sultanmecit Ganizade'nin *Mektubatı-Şeyda Bey Şirvani* adlı eseridir. Bu eser iki ayrı bölümden oluşmaktadır ve yazar her iki bölüme de ayrı adlar vermiştir. Eserin ilk bölümü olan *Müellimler İftiharı*, 1898 yılında, ikinci bölümü olan *Gelinler Hemayılı* ise 1900 yılından neşredilmiştir. İki farklı adla yayınlanan romanda bölümler birbirinin devamı niteliğindedir.

Bu dönem eserlerinin genel bir özelliği olarak karşımıza çıkan maarifçi fikir anlayışı *Mektubatı-Şeyda Bey Şirvani* romanında da karakteristik bir nitelik olarak varlığını sürdürür. Özellikle yazarların maarifçi düşüncelerinin roman ve hikâyelerin baş kahramanları vasıtasıyla ve onların idealleri olarak yazarlar tarafından okuyucuya

aktarılır. Bu nedenle eserlerin baş kahramanlarının genellikle aşırı idealize edilmiş bireyler olduğunu da söyleyebiliriz. Sultanmecit Ganizade'nin, *Mektubatı-Şeyda Bey Şirvani* adlı romanının baş kahramanı olan Şeyda Bey genç bir öğretmendir. Oldukça idealist bir öğretmen olan Şeyda Bey, eğitimi sadece okullarda öğrencilere ders vermekten ibaret olarak kabul etmez. Ona göre eğitim toplumun her kesiminde ve hayatın her alanında olmalıdır. Toplum yaşadığı sıkıntılardan ve geri kalmışlıktan ancak eğitim yolu ile kurtarılabilir.

Şeyda Bey, maarifçi anlayışın idealize ettiği bir tiptir. Mesleğini seven iyi yetişmiş, müzikten ve şiirden anlayan, birkaç yabancı dil bilen ve yaşadığı dönemin genel mevzularına hâkim bir gençtir.

“Müellimlik senetine fehr edirem, elm dövletine şükür edirem... Müellimlik fehri Şeyda beye gelebe etdikde o növcecan öz senetine batini nezer ile teftiş edib gördü ki, filhegiget mal ve ecnas yohluğunda çoh devletlidir. Cacın müellimin rengi-ruyi gelbindeki iftihar rengi ile hemraleşdikde heyet ve giyafesi tekebbür hasil etmiş kibi görünürdü...” (Ganizade, 2006, s. 232)

Eser boyunca Şeyda Bey, toplumun ve milletin gelişmesinin sadece eğitimle olacağını vurgular. Tek kurtuluş yolunun okul ve eğitim olduğunu savunur. Şeyda Bey'e göre okul, cehaletin ortadan kaldırılabileceği tek yerdir. “*Mektebe gelen körpe, gorhacı* balalar cümlesinde aslanürekli gezenferler çoh vardır.. Sokrat, Erestu, İskender, Geyser, Musa, Süleyman ve hakeza geyri-geyri kübarlar hamısı hırdaca deneden ezim ağaçlar baş vuran kibi, körpece balalardan beslenib emele gelibler.” (Ganizade, 2006, s. 237)

Aynı fikirlerin eserin ikinci bölümü olan *Gelinler Hemayili*'nde de devam ettirildiğini görmekteyiz. Bu dönem roman ve hikâyelerinde yazarların sahip oldukları maarifçi düşünce yapısına uygun olarak kadın, eşitlik, din ve ekonomi gibi toplumun temel yapısını oluşturan konularla birlikte Doğu-Batı, Müslüman-Hristiyan (Rus) mukayesesinin de varlığı dikkati çekmektedir.

“Dünyada her bir mereze elac varsa, cehl merezi üçün hergiz müalice yohdur. Herçend buyurmuşlar ki, cehalet zeherinin müslihi merifet tiryekidir, amma benim reyimle cehl eden kişi istifragçı bir merize benzer ki, mezacı heç bir devanı gebul etmez...Cehl ruhun cununculuğudur ki, merifet tevizi onu gaytaramaz. Gesavet ruhun korluğudur ki, hidayet tecellisi onu sağaltmaz.” (Ganizade, 2006, 282)

Mektubatı-Şeyda Bey Şirvani, yapı, kurgu ve dil bakımından da yazıldığı dönemin özelliklerini yansıtmaları bakımından önemli bir eserdir. Azerbaycan edebiyat tarihindeki ilk roman örneklerinden biri olarak yerini almıştır. İkili bir eser olması bakımından da

Azerbaycan edebiyatının ilk örneğidir. Dil özellikleri 19. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının bütün hususiyetlerini taşımaktadır. *Mektubatı-Şeyda Bey Şirvani*, Arapça, Farsça kelime ve tanımlamalarla dolu ağır bir dille kaleme alınmıştır bu özelliğin 19. yüzyılda yazılmış bazı nesir eserlerinde özellikle de Mirza Fetali Ahundov'un, *Aldanmış Kevakib*'inde de olduğunu görmekteyiz.

“... Hudaya, bu hemin Turanzemindir ki, en tūfuliyyet gehvaresinde Hafiz gezelhanın ruhefza nefesi ile bu torpağın gohusun gohuyub, Firdovsi pakzadın möcüzane fesaheti ile vesflerin yad etmişem...İndi mindiyimiz teyyülerzin bağirtısı ve hemin uca dağlardan gelen şiheler sesi göresen, aya Rüstem neresimidir?” (Ganizade, 2006, s. 307)

Sonuç

19. yüzyıl sosyal ve siyasi açıdan oldukça önemli gelişmelerin yaşandığı bir devredir. Yüzyılın başlarında hanlıkların kendi aralarındaki iktidar mücadeleleri, bölgedeki Osmanlı, İran ve Rusya'nın birbirleriyle olan ve Azerbaycan'ı yakından ilgilendiren güç savaşları bu coğrafyayı siyasi ve iktisadi açıdan oldukça etkilemiştir. Ekonomik açıdan çok zor günler yaşayan halkın kötü vaziyeti, fakirlik ve her geçen gün daha da kapalı bir toplum haline gelişi bu yüzyılın edebi ve kültürel alanlarında da yansımaları bulmuştur. Yüzyılın başlarındaki bu siyasi karışıklığın 1828 yılında Rusya ile İran arasında imzalanan Türkmençay antlaşması ile sona ermiş gibi görünse de Çarlık Rusya'nın siyasi baskılarının Azerbaycan Türkleri için aslında bir özgürlükten ziyade çok uzun sürecek bir Rus despotizme geçiş süreci başlamıştır.

Mirza Fetali Ahundov gibi Azerbaycan edebiyatının öncü isimlerinden bazıları bu esareti bir kurtuluş olarak gördüler. Özellikle Ahundov gibi bazı aydınların bu işgal süreci Azerbaycan Türklerinin vaziyetini eskisinden daha kötü bir hale sokmuştur. Çar rejiminin baskıcı politikaları, ağır vergileri zor bir dönemden geçmiş ve fakir düşmüş halkı iyice fakirleştirmiştir.

19. yüzyıl siyasi hadiselerinin Azerbaycan edebiyatının gelişiminde en önemli etken olduğunu söyleyebiliriz. Çarlık Rusya'nın egemenliği altında Azerbaycan'da çeşitli bölgelerde Rus okulları açıldı ve bu okullarda Rusçanın eğitim dili olması nedeniyle Rusça bilen Azerbaycanlı gençlerin sayısı hızla arttı. Bu okullar Azerbaycan'da yetişen aydınların fikri alt yapılarının şekillenmesinde de önemli rol oynadılar. Bu süreçte birçok aydının iki yönlü eğitim aldığını görmekteyiz. Klasik

medrese eğitimi ile Rus okullarında okuyan aydınlar çok yönlü olarak yetiştiler. Birden fazla yabancı dil bilen bu aydınlar özellikle Rusça sayesinde Rus ve batı edebiyatlarını yakından takip etme ve Rus kültürünü yakından tanıma fırsatını yakaladılar. Bu durum Azerbaycan edebiyatında modern türlerin ilk örneklerinin bu dönemde ortaya çıkmasına sebep olmuş ve eserlerin teknik altyapılarının sağlam bir zemine oturmasına katkı sağlamıştır.

Azerbaycan edebiyatında uzun süren bir edebi ve fikri hareket olan maarifçilik anlayışının ortaya çıkışı da 19. yüzyıldır. Halkı aydınlatmak, özgürleştirmek ve devrin gelişmiş milletlerinin seviyesine ulaştırmak için eğitimde ve her alanda modernleşmenin savunucuları olmuşlardır. Azerbaycanlı maarifçi aydınlar Azerbaycan Türklerinin her alanda gelişmesi ve ilerlemesi için çalışmışlardır. Bu gelişmeler Azerbaycan edebiyatını da doğrudan etkileyen unsurlar özellikle Rus ve Avrupa edebiyatı yakından takip etme fırsatını yakalayan aydınlar bu alanda önemli yeniliklere imza attılar.

Bu dönemde yazılan ilk edebi örnekleri maarifçi-realist edebiyatın da ilk numuneleri olarak değerlendirmek gerekir. Bu dönem eserlerinde sert bir eleştiri üslubunun ortaya çıktığı görülür. Özellikle sosyal konulara yaklaşım, eşitlik, fakirlik, adaletsizlik, din adamlarına yönelik eleştiri ve kadın hakları gibi mevzular bazen satirik bir üslupla bazen de çok sert bir eleştiri ile eserlerde ele alınır. Bu konular sadece hikâye ve romanlarda değil bu yüzyılda Azerbaycan edebiyatında görülmeye başlayan bütün edebi ürünlerde kendini gösterir.

19. yüzyılın özelliklerinden biri de bu dönemde çeviri faaliyetlerinin de büyük bir ivme kazanmasıdır. Daha önceleri Arap ve Fars menşeli kaynakların yer Rus ve Avrupa edebiyatından örnekler almaya başlamış ve birçok klasik eser bu yıllarda Azerbaycan Türkçesine tercüme edilmiştir.

Bu çalışmanın neticesinde 19. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının ve Azerbaycan edebiyatında modern anlamda yazılan ilk roman, hikâye ve uzun hikâye örneklerinin genel özellikleri ele alınmış ve Azerbaycan edebiyatının gelişim seyri üzerine bir genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Kaynaklar

Ahundov M. F. (1987). *Bedii ve felsefi eserleri*. Bakü: Yazıçı.

Akpınar Y. (1994). *Azeri edebiyatı araştırmaları*. İstanbul: Dergâh.

Bakıhanov A. (2006). *Kitab-ı esgeriyye, Azerbaycan nesri antologiyası*. (haz. Zaman Esgerli). Bakü: Şerg Gerb.

Elişanoğlu T. (1999). *Esrden doğan nesr*. Bakü: Elm.

Esgerli Z. (2006). *Azerbaycan nesri antologiyası*. Bakü: Şerg-Gerb.

Ganizade S. M. (2006). *Mektubat-ı Şeyda Bey Şirvani*. Azerbaycan nesri antologiyası, haz. Zaman Esgerli, Bakü: Şerg-Gerb.

Gutgaşınlı İ. (2006). *Reşid Bey ve Saadet Hanım*. Azerbaycan Nesri Antologiyası, haz. Zaman Esgerli, Bakü: Şerg Gerb.

Mehmetov İ. (2009). *Türk Kafkası'nda siyasi ve etnik yapı eski çağlardan günümüze Azerbaycan tarihi*. İstanbul: Ötüken.

Memmedguluzade C. (2009). *Seçilmiş eserleri I-II*. Nahçıvan: Ecemi.

Nerimanov N. (2022). *Bahadır ve Sona*. Bakü: Ganun .

Talıbov E. (2024). *Kitab yüklü eşşek*. Bakü: Han.

Vurgun S., vd. (1960). *Azerbaycan edebiyatı tarihi*. Bakü: Azerbaycan Elmler Akademiyası.

FİNANS: Bu çalışmanın yürütülmesinde herhangi bir finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI: Yazarlar, bu çalışmayı etkileyebilecek finansal çıkarlar veya kişisel ilişkiler olmadığını beyan eder.

YAZAR KATKILARI: Yazar, makalenin tümünü katkılarıyla oluşturmuştur.

ETİK ONAY BEYANI: Bu çalışmada Yerel Etik Kurul Onayına gerek duyulmamıştır.

VERİ KULLANILABİLİRLİK BEYANI: Bu çalışmada kullanılan verilere yazardan talep üzerine erişilebilir.

FINANCE: No financial support was received for the conduct of this study.

CONFLICT OF INTEREST STATEMENT: The authors declare that there are no financial interests or personal relationships that may influence this study.

AUTHOR CONTRIBUTIONS: The author has contributed to the manuscript in its entirety.

ETHICAL APPROVAL STATEMENT: Local Ethics Committee Approval was not required for this study.

DATA AVAILABILITY STATEMENT: The data used in this study are available upon request from the author.

Bu eser Creative Commons Atıf 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

(This work is licensed under a Creative Commons NonCommercial license Attribution International License).